

Liberális politikai útkeresés Magyarországon a XIX–XX. század fordulóján

A tanulmány első felében a dualizmus kori magyar liberalizmus jellegzetességeinek áttekintésére, illetve a korabeli liberalizmust ért kihívások felvázolására teszek kísérletet, jellemezve a liberális politikai gondolkodás megújítóinak törekvését, végül egy konkrét liberális reformtervet, Justh Gyula 1912-es választójogi tervezetét mutatom be.

A kiegyezés utáni fél évszázad hazai politikai gondolkodására egyértelműen a liberalizmus volt a legnagyobb hatással. Az 1991-ben kiadott oxfordi politikatudományi enciklopédia meghatározása szerint a liberális irányzat a társadalom polgárosodását támogató céllal, a politikai baloldal képviselőjeként lépett színre. A liberálisok, „alkotmányos parlamenti kormányzást és szekularizált államot [...] követeltek, és így konfliktusba kerültek [...] a régebbi arisztokratikus és monarchikus kormányzati elveket hirdető konzervatív erőkkkel”. (Bogdanor 2001, 362) A megállapítás véleményem szerint pontosításra és kiegészítésre szorul. A szócikkely a klasszikus liberalizmus viszonyaira értelmezhető, ám a hazai jelenségeket tárgyalva, hozzá kell tenni, hogy a magyar liberalizmus – több hasonlóság ellenére is – számos tekintetben eltért az eredeti modelltől.¹ A nyugat-európaítól különböző magyarországi társadalmi-gazdasági jelenségek, illetve a sajátos hatalmpolitikai tényezők – a Magyar Királyság a Habsburg Birodalom része volt – együttesen jelentős módosulásokat okoztak a klasszikus liberalizmushoz képest. A magyar liberalizmus egyik jellemzője – több közép- és kelet-európai liberális mozgalomhoz hasonlóan –, hogy kialakulásától fogva szorosan összekapcsolódott a nemzeti eszmével.

A századforduló magyar politikai rendszerének egyik legfőbb sajátossága, hogy a korszak jelentős pártjai nem eszmerendszerek, hanem a közjogi kérdés alapján csoportosultak. A pártok vizsgálatakor azt is tapasztalhatjuk, hogy a parlament pártjainak meghatározó része – a kiegyezést támogató 67-esek, valamint az ellenzéki 48-asok is – liberálisként határozták meg önmagukat.² A széles hatalmi elit politikai csoport-

¹ Nem beszélve arról, hogy az angol liberalizmus és a nyugat-európai kontinentális liberalizmus is számos ponton eltért egymástól. Lásd erről bővebben: Szabó 1989a és Szabó 1989b.

² A konzervativizmus kinyilvánított föl vállalása – az irányzat korábbi feltétlen udvarhűsége és 1848-cal való szembehelyezkedése miatt – még az ideológiailag konzervatívnak tekinthető csoportosulások esetében sem volt szokásos.

tosulásai – a kormánypártokat és a parlamenti ellenzéket is ideértve – társadalmi program és ideológiai irányultság tekintetében alig tértek el egymástól, szembenálló politikai alternatívákat rendszerint nem ezen a téren fogalmaztak meg, és többnyire közösen voltak érdekeltek a rendszer fenntartásában.

Felmérve az ország politikai és társadalmi adottságait (a polgárság erőtlensége, tőkeszegénység, az urbanizáció hiánya, gyenge piacorientáltság, kedvezőtlen nemzetiségi megoszlás) a hazai liberálisok többsége a modellátvétel lehetőségét kezdetől elutasította, helyette a felülről vezérelt átfogó szabadelvű reformsorozatot tartotta kívánatosnak. A hazai társadalmi-politikai viszonyokból következően a modernizáció előmozdítója Magyarországon a viszonylag kisszámú és tőkeszegény polgárság mellett túlnyomórészt a nemesség lett. A kiegyezés után létrejövő rendszerben a következő munkamegosztás érvényesült: a hatalmi adminisztrációt, az állami bürokrácia szféráját továbbra is a történelmi nemesség és a szűk „honorácior” (nem nemesi értelmiségi) csoportok irányították,³ a mind jobban szélesedő tőkés vállalkozó polgárság pedig a gazdasági és üzleti életben találta meg a számításait. A helyhatóságokban az adott település bürokratikus és polgári elitje vegyesen vált a hatalom részesévé. Mindazonáltal a polgárosodás folyamatában a társadalom széles rétegei vettek részt, ezért a jelenség a maga teljességében csak az egyes társadalmi rétegek (polgárság, nemesség, gazdaparasztság, agrárproletáriátus, munkásság, stb.) kölcsönhatásának és modernizációjának figyelembe vételével írható le (Veliky 2008).

A dualizmus meghatározó politikai irányvonalának vizsgálatakor – a sajátosságok hangsúlyozására – a történelmi irodalom több kifejezést is használ: nemesi liberalizmus, nemzeti liberalizmus, konzervatív liberalizmus, illetve liberális konzervativizmus (Dénes 2008; Szabó 1983, 914–917; Gergely 2008; Tőkéczi 1999). A korabeli magyar liberalizmus jellegzetességei összefüggésbe hozhatók azzal a kontinentális liberalizmusnak nevezett modellel, amely az állam cselekvőképességét hangsúlyozza (Szabó 1989a, 50–51; Takáts 2007, 24–27). A dualizmus korszakának állami ideológiáját liberális irányultságúnak tekintem, s – a hazai sajátosságokat hangsúlyozandó – nemzeti liberálisnak, illetve konzervatív liberálisnak nevezem.

Magyarországon, akárcsak a szélesebb régióban, Kelet-Közép Európában, a liberalizmus diadalmenete a századfordulóra véget ért, s beköszöntött a válság korszaka (Janowski 2000). A dualista rendszer berendezkedése, intézményi struktúrája, éppen a fokozott állami szerepvállalás miatt valósággal korrigálhatatlanná vált, s az elmélyülő társadalmi problémák a rendszer stabilitását veszélyeztették. Bár a század

³ A nemesség domináns részvétele a polgárosodás folyamatában a liberalizmus konzerváló, őrző szerepére kezdetől hatással volt (vö. Vasas 2006, 94).

második felében a tulajdon és vállalkozás szabadsága, valamint a polgári jogegyenlőség feltételeinek kialakítása megtörtént, a liberális elvek szempontjából jelentős hiányosságok maradtak (Miru 1999a, 190–197). A hatalmon lévő liberális elit az állami cselekvőképesség és hatékonyság korlátait, továbbá az emancipálódott polgárság társadalmi elvárásait érzékelve a XIX. század utolsó évtizedében olyan nagy fontosságú reformokat hajtott végre, melyek a parlamenti pártok mellett a társadalom addig jobbra apolitikus tényezőit is állásfoglalásra készítették: az állam és egyház viszonyának rendezése, a polgári házasság bevezetése, az izraelita vallás recepciója, a gazdasági és politikai pozíciók elválasztása (összeférhetetlenség), valamint a választási bíráskodás bevezetése.

A századfordulón új problémák adódtak. A növekedésorientált és utilitarista gazdaságpolitika a társadalom többségét kitevő alsóbb rétegek (kispolgárság, munkás-ság, agrárproletárok) igényeivel kevésbé törődött, s a szociális problémák kezelését elhanyagolta. A gyorsan zajló tőkés átalakulási folyamat a nemesség jelentős részét is készületlenül érte és válságba sodorta. Az 1890-es évek liberális reformhulláma az évtized végére elapadt, miközben széles társadalmi rétegek problémái továbbra is megoldatlanok maradtak. A századforduló „állagőrző liberalizmusát” a nemzeti tradíció és a historizálás (túl)hangsúlyozása jellemezte, s a modern elemek integrálására egyre kevésbé volt képes. Ennek ellenére a szociális területen számos előrelépés történt: szabályozták az ipari gyermekmunkát, meghatározták a munkaidő hosszát, lerakták az állami betegbiztosítás alapjait, illetve a szegény családok gyermekeinek tandíjkedvezményt és tandíjmentességet adtak. Az ingyenes elemi oktatást 1908-ban vezették be. A fokozódó társadalmi feszültségek és problémák, a középosztály válsága, az agrárkérdés, a munkáskérdés, a választójogi küzdelem és a nemzetiségi kérdés a századfordulón már elnyúló válságot idéztek elő.

A XIX. század második felében végbement társadalmi-gazdasági átalakulás a politikai eszmékre is befolyással volt: megjelent a liberalizmus szociális kritikája, a baloldalon ideológiai alternatívaként jelentkezett a szociáldemokrácia és a polgári radikalizmus, illetve a jobboldalon megerősödött a konzervativizmus és az újkonzervativizmus. Az új társadalmi jelenségek és az új politikai eszmék hatottak a szabadelvű gondolkodásra, és ennek hatására színre léptek a modern liberalizmusnak azok a képviselői, akik a szociális kihívásra a választ a liberalizmuson belül keresték. Létrejötték az egyes iparágakhoz köthető szakszervezetek, betegsegélyező és rokkantpénztárak, megalakult a Társadalomtudományi Társaság, a Társadalomtudományok Szabad Iskolája és a Galilei Kör, illetve megerősödtek a demokratikus szabadkőműves páholyok, köztük a Demokrácia-páholy és a Martinovics-páholy is (Hanák 1975a, 396–398; Hanák 1975b, 417–422). Míg az előbbiek lényegében baloldali kötődé-

sűiek voltak, az újkonzervatív jobboldalt képviselték a megalakuló agrárius egyesületek és fogyasztási szövetkezetek, az OMGE (Országos Magyar Gazdasági Egyesület), a Hangya Szövetkezet, a katolikus és protestáns diákkörök, a keresztényszociális társaságok, a Mária Kongregációk, a Szent Imre Kör, vagy a Bethlen Gábor Kör.

Az eszmei-ideológiai sokszínűség szükséges alapfeltétele volt a politikai nyilvánosság kiegyezés utáni megerősödése (a folyóiratok száma például ugrásszerűen megnőtt), azonban a polgári közvélemény szabad politikaformáló szerepe az állam és a parlament túlsúlyának következtében csak lassan alakult ki (Gergely – Veliky 1985, 34). A nyilvánosság intézményi háttere a XIX. század utolsó évtizedeiben kiteljesedett, ám állami függése tovább nőtt. A politikai információáramlás kiszélesedésének hatására fokozatosan újabb csoportok kapcsolódtak be a politikai véleményformálásba, s a hatalmi-pártpolitikai vitákon túl a társadalom alapkérdései iránt igyekeztek tájékozódni. A századfordulón a széles középrétegek (polgárság, úri középosztály) mellett már a kispolgárság, a munkásság és a parasztság tömegei is részt kívántak venni a politika ellenőrzésében, befolyásolásában (Veliky 1985, 313–314). Ezek a rétegek azonban a közéleti tájékozottság és műveltség tekintetében hátrányban voltak, így a velük való kommunikáció, kapcsolattartás és politikai megnyerésük is más eszközöket kívánt meg (társadalmi körök, néplapok, utcai népgyűlések, stb.). A társadalmi nyilvánosság kialakulása ugyanakkor felvetette a szabad politikai véleménynyilvánítás lehetőségének, a szavazati jog kiterjesztésének kérdését is.

A konzervatív elemekkel egyre jobban feltöltődő nemesi liberalizmus ideológiai válságát erősítette a századforduló időszakában kibontakozott – politikai eszméket csak közvetve érintő – parlamenti válság, melyet főképpen a 67-esek és a 48-asok közötti áthidalhatatlannak látszó ellentétek okoztak, s amelyek az erősödő társadalmi követelések hatására új fogalmi keretek bevezetését készítették elő (Veliky 1978, 56). Az új évszázad első éveitől a hagyományos kiegyezéspárti-függetlenségi törésvonal mellett, a politikában egyre lényegesebbé vált a reakció–progresszió dichotómia alapján történő megkülönböztetés. A parlamenti politikától távol eső terepen, a politizáló társadalomtudományi (szociológiai) publicisztika területén, a Huszadik Század folyóirat berkeiben 1900–1906 között létrejött a konzervatív–liberális, a liberális–radikális és később a radikális–szocialista törésvonal is. Az új jelenség a parlamenti politizálásban csak közvetve érezte hatását, a hatalmi elit köréit nagyrészt érintetlenül hagyta, s a korábban kialakult politikai struktúra átcsoportosulását nem idézte elő. A közjogi ellenzékiesség a korszak végéig domináns maradt, és a pártpolitikában az új ideológiai csoportosulások megjelenése ellenére sem alakult ki a konzervatív–liberális vagy liberális–demokrata szembenállás.

A politikai elit konzervatív liberális döntéshozó körei – tapasztalva a korszak kihívásait – olyan változtatásokat képzeltek el, melyek a társadalmi pozíciószervezetet és a tulajdonviszonyokat lényegében nem érintették. Mivel a társadalmi fejlődés fő eszközének az államot tekintették, az állami hatékonyság fokozását tartották feladatuknak. A századforduló kiüresedő (status quo) liberalizmusának dominanciája mellett történt néhány kísérlet az ideológia modernizálására, újrafogalmazására is (Takáts 2007, 75–102). A rendszer reformját megfogalmazó publicisták és politikusok túlléptek Jeremy Bentham utilitáriánus világképén, és elfogadták John Stuart Millnek az *On Liberty* (1859) és a *Considerations on Representative Government* (1861) lapjain kifejtett demokratikus és szociális igényeket is magába foglaló liberális szabadságértelmezését (vö. Chan 2002, 708–730 és 890–1011), illetve tanulmányozták Benjamin Constant régiék és modernek szabadságát megkülönböztető *Cours de politique constitutionnelle* (1818, 1820), valamint Alexis de Tocqueville *De la démocratie en Amérique* (1835, 1840) és *L'Ancien Régime et la Révolution* (1856) címmel publikált, a tömegdemokrácia veszélyeit is bemutató értekezéseit (vö. Constant 1998; Csepeli 1996; Bayer 2001, 191–195 és 197–200; Láncki 1995, 285–289; Egedy 1997; Egedy 1998). Hatott rájuk továbbá Auguste Comte pozitívizmusa és Herbert Spencer evolucionizmusa is. Többen közülük (etatisták, technokraták) a „laissez faire” politikát elutasítva, szükségesnek tartották az állam szerepének további növelését a társadalmi és közigazgatási reformok véghezvitelének érdekében, míg mások a polgári alkotmányosság kiszélesítését szorgalmazták. A liberalizmus szociális és/vagy demokratikus irányultságú megújításának igénye a hatalmi elit periferiáján a kormánypártban és a parlamenti ellenzékben egyaránt több sürgetőre talált, sőt ezzel összefüggésben a közjogi kérdésektől távolodó független értelmiségi pozíciója is kialakult. Ez a gondolkodás nem idegen elemként bukkant fel a dualizmus eszmei palettáján, hanem szerves hagyományai voltak az előző liberális nemzedék jeles képviselői, Széchenyi, Eötvös és főként Kossuth útmutatásaiban (Veliky 1978, 55; Szabad 2002, 232–243).

A kiegyezést elfogadó 67-es politikai tábor egyik reformokat sürgető ideológusa a liberalizmus és konzervativizmus eszméiből egyaránt merítő Asbóth János volt.⁴

⁴ Asbóth politikai szerepvállalása 1887-ben indult, amikor a Szabadelvű Párt képviselője lett. Ezt követően 1896 és 1900 között a Katolikus Néppárt képviselője volt. Politikai felfogásáról bővebben lásd: Lackó 2000, Szendrei 2000, Szendrei 2005, Szendrei 2006, Vasas 2006.

Asbóth a hazai (doktriner) „chablon-liberalizmus” tévedéseit felismerve vált – részben Edmund Burke és főleg Benjamin Disraeli hatására – annak organikus fejlődést és fokozott állami szerepvállalást hangsúlyozó jobboldali kritikusává, mindezt azonban anélkül tette, hogy megtagadta volna a szabadelvű alapokat, sőt elismerte azok politikai szükségességét (Asbóth 1875, 146 és 155–160). A liberalizmus individualizmusával azonban a nemzet közösségi értéktartalmát állította szembe (Asbóth 1880, 16), s éppen a két ideológia reálpolitikailag is indokolt közelítése mellett tört lándzsát (Vasas 2006, 99): *„A jó elmélet mindig radikális; a jó gyakorlat mindig conservatív.”* (Asbóth 1872, 440) Hamar érzekelte a modernizáció okozta bomlásfolyamatokat, a hagyományos közösségek széthullását, illetve a (nagy)városi élet és a munkásság megoldatlan problémáit, Legismertebb művében, a *Korunk uralkodó eszméi* című akadémiai székfoglalójában (1895) már a szocializmus kihívását hangsúlyozza. A szociális problémák megoldását az államtól, az egyháztól és a paternalista nagybirtoktól várta. A társadalmi tradíciók és az állam szerepének hangsúlyozása azonban nem akadályozta abban, hogy a századforduló utáni években az általános választójog hívévé váljon. A választójog kiterjesztésének fontosságát azzal indokolta, hogy a nemzetiségektől magyar államhoz való hűséget e nélkül nem várhatunk, s az alsóbb társadalmi rétegek integrációja e nélkül nem valósulhat meg. Liberális konzervatív gondolkodása tehát az újkonzervatív jegyek mellett a demokratikus eszmékből is merített.

A liberalizmus nemzetépítő reformjaiért és az állami centralizáció erősítéséért szállt síkra a századvég meghatározó publicista-politikusa, Beksics Gusztáv is.⁵ Mindvégig a kiegyezés adta közjogi keretek támogatója volt, azonban a kormányzattól többkevesebb távolságot tartva, többretegű rendszerkritikát gyakorolt (középosztályprogram, szakértő bürokrácia, egyház és állam szétválasztása). A liberalizmus szabadságértelmezését elfogadta (Beksics 1879, 30–32), de a nemzetféltség és a fokozódó szociális problémák miatt a klasszikus szabadelvűség gondolatvilágától eltávolodott. Az ország nemzetiségi összetételének átalakítását, a magyarság arányának növelését elsősorban a polgárosodással együtt járó asszimilációs hatások erősödésétől várta, s éppen ezért fontosnak tartotta az urbanizációt, a közigazgatás reformját (különösen az ország peremterületein, például Erdélyben), a kulturális régióközpontok fejlesztését, valamint az etnikai viszonyok átrendezésére alkalmas telepítéseket szorgalmazott (Beksics 1883, 5–10). Comte és Spencer pozitívizmusa mellett a szociáldarwinizmus is hatással volt nézeteire, s a „fajkonzerválás” gondolata egyre messzebb vetette a libe-

⁵ Beksics Gusztáv 1884 és 1894 között a Szabadelvű Párt képviselője, majd miniszteri tanácsos, 1896 és 1905 között ismét képviselő, s a századfordulón a Magyar Nemzet főszerkesztője, valamint több lap munkatársa volt. Pályájához és politikai felfogásához lásd: Müller 2005 és Müller 2007.

rális alapelvektől. Már a századforduló előtt felfigyelt a szocialista munkás- és parasztmozgalmak törekvéseire, s bár a szociális kérdés jelentőségét megértette, a tulajdonviszonyok átalakítását szolgáló terveik miatt veszélyesnek ítélte őket (Müller 2007, 130–136). Elfogadta azonban a választási rendszer átalakításának szükségét (például a városi körzetek növelését), mivel ez összeegyeztethető volt saját modernizációs programjával, sőt az általános választójog bevezetését is támogatta (i. m. 171–172).

Szintén a liberális állam társadalmi szerepvállalása mellett szállt síkra Schvarcz Gyula, aki politikai pályáját a 48-as Pártban kezdte és a Szabadelvű Pártban fejezte be. Schvarcz pozitivista társadalomtudósként a független értelmiségi szerepköréből tekintett a polgárosodás folyamatára. Háttérbe kívánta szorítani a pártok közjogi szembenállását és széleskörű reformokat tartott szükségesnek (állami szociálpolitika, kultúraterjesztés, szakbürokrácia, közigazgatási-, igazságszolgáltatási- és alkotmányreform, stb.).⁶ A hazai polgári társadalom megszilárdítását összekötötte a nemzetépítés, nemzetteremtés feladatával, és Asbóthhoz, s Beksicshez hasonlóan az értelmiség és az állam kultúrpolitikai teendőit hangsúlyozta (Schvarcz 1869, 181–182). Előbb az egykamarás törvényhozás hívének vallotta magát, később pedig egy közvetítő, mérséklő funkciót betöltő, főleg a szakmai és társadalmi szervezetek választottjaiból álló felsőház (államtanács) kialakítását javasolta (Schvarcz 1879, 235 és 475–476). Már az 1870-es években szorgalmazta a választási rendszer gyökeres reformját (kisebbségi képviselő, töredékszavazatok beszámítása), s egyszerre állt ki a választójog szélesítése és a választókerületek arányosítása (40–50 ezer lakosra jusson egy képviselő) mellett. Elfogadta, hogy az általános választójog a demokratikus megoldás, s ezé a jövő, azonban benne is élt a politikailag éretlen tömegektől való félelem, ami a korabeli liberálisokat jellemezte, ezért rövid távon nem ajánlotta az általános választójog bevezetését: „*Oda bocsát az urnához százezreket, sőt milliókat is, kik maguk tudatlanságában minden lépten nyomon félrevezethetők, s kik sokkal inkább ártanak mint használnak az állam céljának*” (i. m. 65). Megoldásként a kultúrateremtést javasolta, s az adott körülmények között az írni-olvasni tudó, 24 év feletti férfiak választójoga mellett állt ki, és számukra javasolta a titkos szavazás bevezetését (Miru 2000, 30).

A kossuthi függetlenségi és demokratikus gondolatokhoz mindvégig ragaszkodó Herman Ottó⁷ szintén érzékelte az általa „álliberálisnak” tekintett, a szabadság eszméit kijátszó rendszer társadalmi problémáit, ellentmondásait, és a liberalizmus demokratikus reformját sürgette. A 67-es oldalon álló etatistákhoz hasonlóan egyetér-

⁶ Schvarcz Gyula reformelképzeléseiről és pályájáról lásd bővebben: Miru 1999b, Miru 2000 és Miru 1993.

⁷ Herman Ottó 1879–1895 között több alkalommal a Függetlenségi Párt, illetve a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt által támogatva szerzett országgyűlési mandátumot. Pályájáról lásd: Erdődy 1984.

tett egy liberális középpárt (iparpárt) megalakításának tervével, továbbá szükségesnek tartotta a társadalom kulturális színvonalának emelését és a parlamentáris reformot (például az arisztokratikus főrendiház eltörlését), azonban velük ellentétben – a klasszikus liberalizmus szellemében – nem tartotta célszerűnek az állami centralizáció erősítését. A teljes értékű polgárosodás érdekében fontosnak tartotta egy a szociális viszonyokra érzékeny, demokratikus hitelszervezet kiépítését, amely korlátozná, megakadályozná az alsóbb társadalmi rétegek lecsúszását (Erdődy 1984, 35). A népszuverenitás alkotmányos kiteljesedését az önkormányzatiság, a törvényhatósági autonómia fejlesztésében kereste.⁸ Herman a századfordulón a tudomány felé fordult, s felhagyott a napi politizálással. Szociálisan elkötelezett függetlenségi gondolkodóként elsőként hívta fel a figyelmet a munkásérdekek fontosságára, azonban az általános választójogot nem támogatta, és veszélyesnek tartotta a szociáldemokratákkal történő együttműködést is (i. m. 166).

A századelő szociális reformokat követelő politikusainak sorába tartozott a függetlenségi ellenzék holdudvarából induló, később a közjogi vitákat rendszerint távolról szemlélő liberális demokrata Vázsonyi Vilmos is.⁹ A hazai polgárosodás társadalmi problémáit hamar felismerve kapcsolatot teremtett más demokratikus reformokat sürgető csoportokkal, köztük a szociáldemokratákkal és a polgári radikálisokkal, de együttműködés helyett valójában versenyhelyzet alakult ki közöttük (Tőkéczi 2005, 35 és 89). Vázsonyi a parlamentarizmus és az alkotmányosság híveként elhatárolódott Tisza István politikájától (i. m. 136). Az államhatalom válságos időszakában – 1917-ben és 1918-ban – csak viszonylag rövid ideig volt részese a legfelsőbb hatalmi elitnek. Progresszivitása megmutatkozott a demokratikus önkormányzatiság és az általános választójog iránti elkötelezettségében, ám az sok illúzióval (például az ideális társadalom elképzelésével) keveredett (Vázsonyi 1927, 462–465).

A századforduló utáni modern liberalizmus egyik legjellegzetesebb képviselője – a napjainkban inkább történetírói munkáiról ismert – Gratz Gusztáv,¹⁰ aki elszakadva a XIX. századi szabadelvűség hagyományaitól a szociális liberalizmus megteremtésének szükségességét hangsúlyozta. A Huszadik Század szerkesztőségében lezajlott

⁸ Képviselőházi Napló 1891. július 15. KN 1887–1892. XXVI. köt. 29; Erdődy 1984, 30–33.

⁹ Vázsonyi Vilmos 1901 és 1926 között a képviselőház, majd a nemzetgyűlés tagja volt a Polgári Demokrata Párt, később a Nemzeti Demokrata Párt képviselőjeként. 1917–18-ban igazságügyi, illetve a választójogi reformmal megbízott tárca nélküli miniszterként tagja volt az Esterházy-, majd a Wekerle-kormányoknak.

¹⁰ Gratz a Huszadik Század, illetve a Társadalomtudományi Társaság alapítója, aki 1906-tól alkotmánypárti, majd 1910-től munkapárti képviselőként működött. 1917-ben az Esterházy-kormány pénzügyminisztere, 1920–21-ben pedig a Teleki-kormány külügyminisztere, illetve nemzetiségi minisztere volt.

1904-es vitán a liberalizmus szociális tartalmakkal történő feltöltését sürgette, s a klasszikus jogegyenlőség mellett feladatnak tekintette az esélyegyenlőség megteremtését is: „a jövő liberalizmusa vagy szociális liberalizmus lesz, vagy egyáltalában elpusztul.” (Gratz 1904, 176) A modern liberalizmus Gratzhoz hasonló gondolkodású képviselői a szociáldemokrácia és a polgári radikalizmus kihívásait komolyan véve – az előző nemzedéktől eltérően – nem csupán az erős és művelt középosztály védelmét, megteremtését tartották szükségesnek, hanem fontosnak ítélték az alsó néprétegek feletti gondoskodást is. Gratz azt vallotta, hogy a (szociális) liberalizmus egyéni szabadságelve nem jelentheti sem a gyengébbek „kiszípolozását”, sem a létező társadalmi hierarchia mozdulatlan fenntartását, konzerválását – akár az oktatási rendszeren keresztül –, hanem fel kell vállalni a gazdaságilag gyengék védelmét is (i. m. 175–176). Az addigi, nagyobbreszt negatívan meghatározott liberalizmust – mely a fejlődést akadályozó gazdasági és társadalmi korlátok lebontását hangsúlyozta –, tehát fel kell váltania a pozitív liberalizmusnak, amely kijelöli a feladatokat és megszabja a fejlődés irányát. A szociális liberalizmus megvalósítandó feladatai közé sorolta az ingyenes és kötelező népoktatást, a ingyenes közegészségügyi ellátást, az ingyenes igazságszolgáltatást, a progresszív adópolitikát és a kisipar támogatását (i. m. 180).

A XX. század elején a fentiekhez hasonló probléma-kiválasztás és -felismerés jellemezte a rendszerkritikus reformer csoportok, illetve az egyértelmű rendszeralternatívát felmutató parlamenten kívüli szociáldemokrata és polgári radikális politikusokat is. A hasonló problémaérzékelés azonban többnyire különböző, sőt össze nem egyeztethető megoldási javaslatokat hozott (lásd például a magántulajdon védelmének és a tulajdonviszonyok megváltoztatásának ellentétét, továbbá, a nemzeti kötődés és a nemzetköziség ellentétét). Ezek az eltérések lehetetlenné tették a hosszú távú politikai szövetségek kialakítását, így a liberális reformerek és a tőlük balra álló csoportok közötti együttműködés csak egyes ügyekre vonatkozott, s kapcsolatukat inkább a tömegek megnyerésére irányuló versengés jellemezte. Az egyik legfontosabb polgári demokratikus követelés, a választási rendszer átalakítása, s az általános választójog megteremtése azonban összeegyeztethető állásfoglalásokat eredményezett.

Működésének első időszakban a politikai elit egy részét is magába foglaló Társadalomtudományi Társaság¹¹ liberális nézeteket valló és polgári radikális gondolkodói a nézőpontokat igyekeztek a nemzetiségi kérdés kezelésére, a szociális reformokra,

¹¹ Az 1906-ban megalakított Magyar Társadalomtudományi Társaság liberális szárnyának képviselői közül Gratz Gusztáv és Hegedűs Loránt neve emelhető ki, míg a polgári radikálisokat többek között Jászi Oszkár és Braun Róbert képviselte. A szervezet elnöke kezdetben ifjabb Andrásy Gyula gróf volt.

illetve a népoktatásra terelni (Szabó 2003, 226). A liberális reformirányzat a Szabad-
elvű Pártban, majd a Nemzeti Munkapártban is jelen volt, és Tisza István szabadság-
jogokat szűkítő törekvésével szemben megjelent a Berzeviczy Albert, Székely Ferenc,
Sándor Pál, majd Návay Lajos köré szerveződő reformokat szorgalmazó csoport,
amely kereste az együttműködést nemcsak a függetlenségi párttal és a demokraták-
kal, hanem a szociáldemokraták és a polgári radikálisok kompromisszumra hajlandó
köreivel is. Ennek érdekében 1905-ben pártközi szervezetként jött létre az Általános
Titkos Választójog Ligája, amely azonban a koalíció hatalomra jutásával szétesett,
majd később, 1910-ben hasonló céllal alakult meg a Választójogi Országos Szövetség
és az Országos Reform Klub (Veliky 1978, 57; Boros – Szabó 1999, 82–84).

A kor társadalmi problémáit felismerő liberális reformer politikusok közé tarto-
zott a fokozatosan a parlamenti politikai elit perifériájára sodródó, rendszerkritikát
felvállaló Justh Gyula is. Justh 1884-től 1917-ben bekövetkezett haláláig, több mint
három évtizeden keresztül a függetlenségi ellenzék nemzeti liberális szárnyának ve-
zetője volt. 1893-tól 1895-ig, valamint 1909 és 1913 között pártelnökként tevékeny-
kedett, 1905 és 1909 között pedig a képviselőház elnöki feladatát látta el. Politikai
programjáról elmondható, hogy nem került meg a századforduló nagy korkérdéseit.
Az 1890-es évek első felében határozottan kiállt az állam és az egyház viszonyát ren-
dező liberális egyházpolitikai reformok mellett, sőt bizonyos, hogy fellépése nélkül a
törvényjavaslatokat nem szavazta volna meg a képviselőház. A nemzeti, nemzetiségi
kérdésben a kortársakra leginkább jellemző magyar nemzetállami felfogás határ-
mezsgyéjén foglalt helyet (Gyurgyák 2007, 19–135), s politikai eszköztára olyan
„praktikus” elemeket is tartalmazott, mint a nemzetiségi választópolgárok célirányos
megszólítása, alkalmi vagy általános szövetségkötés a nemzetiségi politikusokkal és
pártokkal (mint a Szerb Radikális Párt és a Román Nemzeti Párt), illetve a nemzeti-
iségi sajtóperekkel szembeni fellépés. Justh politikai tevékenységének messzemenően
legfontosabb, legtöbb irányba mutató és a társadalom széles köreit érintő eleme volt
a választójog szélesítésének, korabeli szóhasználat szerint az általános választójognak
a programja. Ezt az alábbiakban kívánom bemutatni.

Magyarország a XX. század elején a választásra jogosultak arányát tekintve
Nyugat-Európához képest óriási lemaradásban volt. Míg hazánkban a népesség
kb. 6,5 %-a rendelkezett választójoggal, Franciaországban, Nagy-Britanniában,
Németországban, Belgiumban már általános férfi választójog volt érvényben, amely
a társadalom kb. 30 %-át vonta a jogosultak körébe. Az Osztrák-Magyar Monarchia
nyugati felében 1907-ben vezették be az általános férfi-választójogot. A hazai választó-
kerületek aránytalansága szintén szembetűnő volt, hiszen 1913-ban a legkisebb és

a legnagyobb választónépességgel rendelkező Bereck (108 fő), illetve Budapest VII. kerülete (18189 fő) ugyanúgy egy mandátum sorsáról döntött a többségi elv alapján (Ruszkai 1959, 35).

A választójogi reform támogatókra talált a parlamenten kívül (Magyarországi Szociáldemokrata Párt, agrárszocialista pártok, Polgári Radikális Párt) és azon belül is (főként a Függetlenségi 48-as Párt balszárnya, Vázsonyi Vilmos), sőt a nagy politikai nyomás hatására a kormányzati hatalom (Kristóffy József, ifj. Andrassy Gyula, Lukács László) sem tekinthetett el a kérdés megoldásának – sokszor azonban csak látszólagos – felvállalásától. A függetlenségi pártok (48-as Párt, Függetlenségi Párt, Negyvennyolcas Függetlenségi Párt, Függetlenségi és 48-as Párt, illetve Ugronfrakció) a XIX. század végén részben a kossuthi demokratikus hagyományhoz¹² való ragaszkodásként, részben társadalmi támogatottságuk növelése érdekében szerepeltették programjukban a választójog kiszélesítését. A dualista rendszer korai szakaszában Madarász József, Irányi Dániel, később Mocsáry Lajos követelte a szavazati jog kibővítését, a századfordulón pedig Justh Gyula tette állandó témává a kérdést, s ennek érdekében felvette a kapcsolatot a szociáldemokratákkal is. Sőt Justh az 1901-es kampány során elismerően nyilatkozott az MSZDP választójogi küzdelméről: *„Van a pártprogramjukban, amit helyeslek és elfogadok és amit a Függetlenségi Párt átvehetne. Hiszen az általános választójog annak a fundamentum-kiépítésnek a folytatása, amelyet Kossuth Lajos vetett meg a jobbágyság felszabadításával.”* (idézi Horn 1970, 32) Az elkövetkezendő években a nagy parlamenti válság, a „nemzeti ellenállás”, majd az ellenzéki koalíció kormányzása időszakában Justh választójoggal kapcsolatos törekvéseit háttérbe szorította az ellenzéki vezérszerep, illetve a képviselőházi elnöki pozíció elvállalása.

A választójog kiszélesítése csak a Függetlenségi és 48-as Párt 1909-es kettészakadása (Kossuth Ferenc követőinek kiválása) után vált ismét Justh programjának legfontosabb elemévé. A Függetlenségi és 48-as Párt által elvesztett 1910-es választás, és a Nemzeti Munkapárt parlamenti dominanciája Justhot a politika alapvető kérdéseinek az átgondolására ösztönözte, s új koncepciójában a választójog szélesítésének programját állította előtérbe.

Justh 1910 őszétől népgyűlési beszédeiben határozottan elkötelezte magát az általános választójog mellett, bő másfél év múlva azonban, a Lukács-kormány 1912. április 22-én történt kinevezését követően, amikor látszólagosan a kormányzat is felkarolta a választójogi reformot, már inkább egy kompromisszumos javaslat kiala-

¹² Kossuth Lajos 1851-es „kütahyai alkotmányában” már felvetődik az általános választójog bevezetésének szükségessége. Kossuth és a 48-as ellenzék eszmei és politikai kapcsolódásaihoz lásd: Szabad 1977, 166–200 és Szabad 2002, 175–183.

kítására hajlott. Justh az általános, egyenlő és titkos választójogot követelők táborába tartozott; ennek hangsúlyozása a politikai frontvonalak tisztázása érdekében elkerülhetetlen volt, azonban réalpolitikusként látta, hogy a jogosultak körének megtízszerezése rövid távon végrehajthatatlan. Választójogi célkitűzését ezért két részre osztotta: a hosszú távú cél az általános, egyenlő és titkos választójog kialakítása maradt, az adott politikai körülmények között azonban csak a férfi választójog jelentős kiszélesítését látta megvalósíthatónak. Mint az 1912 májusában készített jegyzeteiből és vázlataiból kitűnik, a korabeli hatályos választási rendszerben számos problémát látott: a választói jogosultság meghatározásában nem lehet kizárólagosan az adócenzusra támaszkodni; a választókerületek beosztása nem megfelelő, az egyes választókerületek között hatalmas eltérések vannak a választók számát illetően; a választásra jogosultak körében a nemzetiségi választók felül vannak reprezentálva; a választásra jogosultak csekély száma és a nyílt választás miatt nagy a presszió lehetősége.¹³ A választói jogosultság teljes átalakítására törekedett, s ennek érdekében az addig meghatározó adócenzus helyett a műveltségi cenzust kívánta előtérbe állítani. A javaslat a demokratikus jogok kapuját viszonylag tágra nyitó, azonban az általános, egyenlő és titkos választójogot meg nem adó, a műveltségi és az adócenzus kombinációját alkalmazó reformterv volt. A jogosultságot tekintve tervezetének három alappillére van: a korhatár, a műveltségi cenzus, kiegészítésképpen pedig az adó-, vagy tulajdoncenzus.

A tervezet szerint a „*magasabb intelligenciához tartozók*”,¹⁴ azaz a középiskolát végzett férfiak 24 éves koruk után kapnának választójogot, tekintet nélkül vagyoni helyzetükre. A középiskolát nem végzett (férfi) állampolgárok – a megfelelő adó- vagy tulajdoncenzus teljesítésével – 30 éves koruk betöltése után nyerhetnek szavazati jogot. A tervezet a korhatár tekintetében meglehetősen szűkkeblűnek értékelhető, hiszen az érvényben lévő 1874-es törvény általánosan 24 éves küszöböt alkalmazott, s a hat évfolyam (a 24 és 30 éves korhatár közöttiek) kizárása körülbelül 650 ezer írni-olvasni tudó férfi állampolgárt érintett hátrányosan.¹⁵ Mindazonáltal tudvalevő volt, hogy a munkapárti többség messzemenően ragaszkodott a Lukács miniszterelnök által kidolgozott javaslatban is szereplő 24, illetve 30 éves korhatárhoz, így Justh javaslata ebben a kérdésben követte a kormány tervezetét.

A választójogi tervezet értelmi-műveltségi cenzusként a négy elemi elvégzését („négy osztályú elemi iskolai végzettség”) jelölte meg.¹⁶ A négy osztályos műveltségi cenzus alkalmazása a városok esetében megközelítően annyi választásra jogosultat

¹³ Justh Gyula hagyatéka. MOL X5095, BbIII/124. 14542., BbIII/124/a. 14542.

¹⁴ Justh Gyula hagyatéka. MOL X5095, BbIII/124. 14542.

¹⁵ A tervezet statisztikai értékeléséhez az 1910. évi népszámlálás adatait használtam.

¹⁶ Justh Gyula hagyatéka. MOL X5095, 14542 BbIII/124a.

eredményezett volna (a 30. évüket betöltött férfiak esetében kb. 70 %), mint az általános választójog. A tervezet nem zárta azonban ki a jogosultak köréből a négy elemivel nem rendelkezőket sem, mert az írni-olvasni tudóknak magasabb anyagi cenzus mellett szintén lehetne választójoguk. Ezt komoly előrelépésként kell értékelnünk, hiszen már ekkor a 6 évesnél idősebbek 68,7 %-a alfabetizált volt.¹⁷ A tervezet szerint az analfabéták még magasabb adó- és tulajdoncenzus, valamint „egyéb kellékek” alapján szerezhetnének választójogot.

A törvénytervezet a négy elemít végzettek esetében nem írt elő adócenzust, azonban egy sor egyéb követelmény meglétéről rendelkezett: legalább egy évig tartó egyhelyben élés, illetve állami alkalmazotknál (tisztviselő, altiszt, díjnok, irodaszolga stb.) öt évi foglalkoztatottság és egyszoba-konyhás lakás; önálló foglalkoztatotknál (haszonbérelőknél, iparosoknál, kereskedőknél, őstermelőknél stb.) egyszoba-konyhás lakás a választójog minimuma. A mezőgazdasági és erdészeti munkások esetében követelmény legalább három év egyhelyben élés, az egyszoba-konyhás lakás, valamint a cselédségnél öt év munkaviszony ugyanazon munkaadónál. Az ipari munkásság és segédmunkásság esetében öt év betegpénztári tagság, három év egyhelyben lakás és egyszoba-konyhás lakás után járna választójog, míg a napszámosok jogosultsága három év egyhelyben élés és egyszoba-konyhás lakáshoz kötődik. A mezőgazdasági munkások, napszámosok és cselédek esetében a katonaviseltség is a követelmények része.

A négy osztályt nem végzett írni-olvasni tudóknak a következő feltételt kellett volna teljesíteniük: legalább egy éves egyhelyben élés, földtulajdonosok esetében 5–10 holdas birtok vagy 20–30 korona adó, haszonbérlők, háztulajdonosok, valamint iparosok és kereskedők esetében 20–30 korona adó.¹⁸ Az analfabétákra vonatkozó kritériumok a szavazati jog elnyeréséhez: 10–20 hold föld vagy 20–30 korona adó.¹⁹

Bár a lakáscenzus nem sorolható a modern gondolatok közé, Justh tervezetében a négy elemít végzettekre érvényes lakáscenzust a munkásság, a kispolgárság és a birtokos parasztság többsége teljesíteni tudta volna. Az öt éves foglalkoztatottság vagy betegpénztári tagság azonban komoly korlátozó tényezőt jelentett, s a munkásság jelentős részét kizárta volna a szavazati jogból. A tervezet a választókerületek arányo-

¹⁷ Az írni-olvasni tudás elterjedése területenként meglehetősen nagy különbségeket mutatott. A 24 év feletti városlakóknak átlagosan kb. 80%-a tudott írni és olvasni, a vármegyék között a legkedvezőbb helyzetben Sopron volt (88,2 %), a legkevesebb írni-olvasni tudóval pedig Máramaros rendelkezett (26,8 %). Az alfabetizáció mértéke összefüggött a térség urbanizáltságával és a nemzetiségi arányokkal (vö. Varga 2004, 91–93).

¹⁸ A tervezet nem döntött pontosan a választójog földtulajdon- illetve adóküszöbéről, s azt 5–10 holdban vagy 20–30 koronában határozta meg.

¹⁹ Justh Gyula hagyatéka. MOL X5095, 14542 BbIII/124.

sítását a városi körzetek számának növelésével kívánta megoldani, ami – kimondatlanul – a magyarság és a „műveltség magasabb fokán állók” érdekeit szolgálta volna.

Justh tervezete a korszak más parlamenti tényezőinek javaslatait tekintve is az egyik legszélesebb jogbővítéssel járó és leginkább demokratikus választójogi program volt. Számításaim szerint, az 1910-es statisztikából kiindulva közel 4,5 millió választókorú férfiből mintegy 2,7 millió fő (a teljes népesség 15 %-a) jutott volna választójoghoz, amely több mint megkétszerezte volna a választásra jogosultak számát, ugyanis az ekkor érvényben lévő törvény (1874. XXXIII. tc.) szerint 1,2 millió fő rendelkezett választójoggal. Ehhez képest Kristóffy 24 év feletti írni-olvasni tudó férfiak számára választójogot biztosító 1905-ös tervezete 2,5 millió főre, Andrassy egyenlőtlen rendszerű, korlátozott férfi általános választójogot szorgalmazó 1908-as tervezete kb. 3,9 millió főre, és a Kossuth Ferenc által beterjesztett, a választójogot írni-olvasni tudáshoz, illetve 10 éves állampolgársághoz kötő 1912. májusi javaslat kb. 2,4 millió személyre terjesztette volna ki a jogosultak számát. Lukács miniszterelnök tervezete mintegy kétmillió választójogosultat ígért, ám utóbb, a törvény alkalmazásakor végül csak 1,6 milliónyian esetek a hatálya alá.²⁰ Az adatokból láthatjuk, hogy Justh tervezeténél egyedül Andrassy tervezete eredményezett volna több választójogosultat, azonban míg Justh egyenlő választójogot kívánt adni minden jogosultnak, addig Andrassy a plurális választójogot javasolta, amelynek értelmében a magasabb végzettségűek és a több adót fizetők szavazata többet ér, s például az analfabéták szavazata a középiskolát végzettekénél csak 1/10-ét érte volna. A parlamenti politikai tényezőknél szélesebb jogkiterjesztést képviselt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójogot követelő programja, amely minden 20 év feletti férfi állampolgárnak (kb. 5 millió fő) szavazati jogot kívánt biztosítani.²¹

Justh az írni-olvasni tudó parasztság, valamint a mezőgazdasági- és ipari munkásság körében kívánta leginkább növelni a választójogosultak arányát, de bővíteni akarta a szavazati joggal rendelkező kisiparosok és kiskereskedők számát is. A javaslat sajátossága, hogy más javaslatokkal szemben nem követelte meg az államnyelv ismeretét. A választójogi program értékelése során azt is figyelembe kell vennünk, hogy az a népesség műveltségi szintjének emelkedésével párhuzamosan növeli a választásra jogosultak számát és arányát, tehát progresszíven bővülő választói kört eredményez.

²⁰ A parlamenti ellenzék taktikai okokból a Kossuth Ferenc által kidolgozott választójogi tervet 1912. május 23-án mint egységes törvényjavaslatot nyújtotta be a Házban. A tervezet annak ellenére, hogy „csupán” megkétszerezte volna a szavazati joggal rendelkezők számát, a többség támogatását nem kapta meg (Varga 2001, 115).

²¹ Az MSZDP 1903-as programja ugyan tartalmazta a „nemi különbség” nélküli választójogot, azonban az csak 1918-tól vált egyértelmű követeléssé (vö. Varga 1999, 45).

Justh választási reformelképzeléseit összességében kompromisszumos javaslatként kell értékelnünk. Tervezete ugyan nem éri el a korábban általa is hangoztatott és hosszabb távon továbbra is szükségesnek tartott célt, az általános választójogot, s nem tartalmazza a választókerületek teljes egységesítését, azonban több irányban is határozott előrelépést hoz, és a korszak egyik legjelentősebb reformtervének mondható. Eszmetörténeti szempontból a nemzeti liberális politikai felfogás demokratikus megújításának olyan lehetőségét vetette fel, amely a politikai jogokat gyökeres társadalmi megrázkódtatás nélkül akarta kibővíteni – néhány évvel az Osztrák–Magyar Monarchiát és a történeti Magyarországot is szétfeszítő robbanás előtt, a dualista politikai rendszer viszonylagos stabilitásának utolsó időszakában.

IRODALOM

- A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása*. I. rész. Budapest, 1912.
- ARBLASTER, ANTHONY: Félelem a demokráciától. *Műhely*, 1995. 5. sz. 4–14.
- ASBÓTH JÁNOS: *A szabadság*. Pest, 1872.
- ASBÓTH JÁNOS: *A magyar conservatív politika*. Budapest, 1875.
- ASBÓTH JÁNOS: *Politikai áramlataink. Új Magyarország*. Budapest, 1880.
- BAYER JÓZSEF: *A politikai gondolkodás története*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.
- BEKSICS GUSZTÁV: *Az egyéni szabadság Európában és Magyarországon*. Budapest, 1879.
- BEKSICS GUSZTÁV: *A demokrácia Magyarországon*. Budapest, 1881.
- BEKSICS GUSZTÁV: *Magyarosodás és magyarosítás. Különös tekintettel városainkra*. Budapest, 1883.
- IFJ. BERTÉNYI IVÁN: A nemzeti liberalizmus dualizmuskori profétája. *Kommentár*, 2006. 3. sz. 121–123.
- BOGDANOR, VERNON (szerk.): *Politikatudományi Enciklopédia*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.
- BOROS ZSUZSA – SZABÓ DÁNIEL: *Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944*. Budapest, 1999, Korona Kiadó.
- CHAN, STEVEN M. (szerk.): *Classics of Political and Moral Philosophy*. New York–Oxford, 2002, Oxford University Press.
- CONSTANT, BENJAMIN: *A régiék és a modernek szabadsága*. Budapest, 1998, Atlantisz Könyvkiadó.
- CSEPELI RÉKA: A XIX. századi magyar liberalizmus karaktere és francia forrásai. *Palimpszeszt*, 1996. 1. sz. 25–40.
- DÉNES IVÁN ZOLTÁN: Liberalizmusok és nacionalizmusok. *Magyar Tudomány*, 2008. 1. sz. 5–12.
- EGEDY GERGELY: Konzervativizmus és nemzettudat. *Magyar Szemle*, 1998. 7–8. sz. 135–161.
- EGEDY GERGELY: Konzervativizmus és tömegdemokrácia. *Magyar Szemle*, 1997. 3–4. sz. 67–85.
- ERDŐDY GÁBOR: *Herman Ottó és a társadalmi–nemzeti felemelkedés ügye*. Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó.
- ERÉNYI TIBOR: Liberalizmus és szociáldemokrácia Magyarországon a dualizmus korában. *Múltunk*, 1998. 3–4. sz. 101–111.
- FÓNAGY ZOLTÁN: *Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849–1914*. Debrecen, 2001, Csokonai Kiadó.

- GERGELY ANDRÁS: A 19. századi német és magyar liberalizmus párhuzamai. *Magyar Tudomány*, 2008. 1. sz. 29–35.
- GERGELY ANDRÁS – VELIKY JÁNOS: *A politikai közvélemény fogalma Magyarországon a XIX. század közepén. Magyar történeti tanulmányok*. 7. köt. Debrecen, 1974, 5–42.
- GERGELY ANDRÁS – VELIKY JÁNOS: *A politikai sajtó története 1867–1875*. In Kosáry Domokos – Németh G. Béla. (szerk.): *A magyar sajtó története 1867–1892*. II/2. köt. Budapest, 1985, Akadémiai Kiadó, 29–169.
- G. FODOR GÁBOR: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*. Budapest, 2004, L'Harmattan Kiadó.
- GRATZ GUSZTÁV: A liberalizmus. *Huszadik Század*, 1904. 3. sz. 165–182.
- GYURGYÁK JÁNOS: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és a nacionalizmus története*. Budapest, 2007, Osiris Kiadó.
- HABERMAS, JÜRGEN: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, 1999, Osiris Kiadó.
- HANÁK PÉTER: *Vázlatok a századelő magyar társadalmáról*. In uő: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok*. Budapest, 1975, Gondolat Kiadó, 341–404. (Hanák 1975a)
- HANÁK PÉTER: *A századelő történeti tendenciái*. In uő: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok*. Budapest, 1975, Gondolat Kiadó, 405–438. (Hanák 1975b)
- HORN EMIL: Justh Gyula. *Budapest*, 1970. március 32–34.
- JANOWSKI, MACIEJ: Kecskék és tokhalak. A közép-kelet-európai liberalizmus sajátosságai a francia forradalom és az első világháború között. *AETAS*, 2000. 4. sz. 108–121.
- KISS MÁRIA RITA: Szabadelvűek és agráriusok a XIX–XX. század fordulóján. *Politikatudományi Szemle*, 2002. 3–4. sz. 239–257.
- LACKÓ MIKLÓS: A magyar konzervatívok legképzettebb publicistája. Asbóth János: Korunk uralkodó eszméi. *Századvég (Új Folyam)* 19. sz., 2000, 21–32.
- LÁNCZI ANDRÁS (szerk.): *Politikai filozófiák enciklopédiája*. Budapest, 1995, Kossuth Könyvkiadó.
- MIRU GYÖRGY: Mit tehet a politika a társadalom felszabadításáért? *Műhely*, 1993, 33–35. (*Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában*.)
- MIRU GYÖRGY: *A dualista politikai rendszer és működése*. In Veliky János (szerk.): *Polgárosodás és szabadság*. Budapest, 1999, Nemzeti Tankönyvkiadó, 168–198. (Miru 1999a)
- MIRU GYÖRGY: Kísérlet az állam körül. Schvarcz Gyula reformtervei a dualizmuskori alkotmányosság továbbfejlesztésére. *AETAS*, 1999. 1–2. sz. 86–111. (Miru 1999b)
- MIRU GYÖRGY: *Politikai eszmék a századfordulón*. In Veliky János (szerk.): *Polgárosodás és szabadság*. Budapest, 1999, Nemzeti Tankönyvkiadó, 291–299. (Miru 1999c)
- MIRU GYÖRGY (szerk.): *Schvarcz Gyula*. Budapest, 2000, Új Mandátum Könyvkiadó.
- MIRU GYÖRGY: Egy liberális nacionalista gondolkodó. Beksics Gusztáv politikai publicisztikája. *AETAS*, 2007. 1. sz. 187–189.
- MÜLLER ROLF: *Beksics Gusztáv pályája és gondolkodása*. PhD disszertáció. Debrecen, 2007.
- MÜLLER ROLF (szerk.): *Beksics Gusztáv*. Budapest, 2005, Új Mandátum Könyvkiadó.
- ROMSICS IGNÁC: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999, Osiris Kiadó.
- RUSZKAI MIKLÓS: Az 1945 előtti magyar választások statisztikája. *Történeti Statisztikai Közlemények*, 1959. 1–2. sz. 11–37.
- SCHVARCZ GYULA: *A közoktatási reform mint politikai szükséglet Magyarországon*. Pest, 1869.
- SCHVARCZ GYULA: *Államintézményeink és a kor igényei*. Budapest, 1879.
- SCHLETT ISTVÁN: *A liberalizmus érvényességi határai egy liberális államban az állam és az egyház, az állam és a nemzet viszonyának példáján*. In G. Fodor Gábor – Schlett István: *Lú-e vagy szobor. Tanulmányok tudományról, politikáról, politikatudományról*. Budapest, 2006, Századvég Kiadó, 175–220.
- SOMOGYI ÉVA: *Választójog és parlamentarizmus Ausztriában (1861–1907)*. Budapest,

- 1968, Akadémiai Kiadó.
- SZABAD GYÖRGY: *Kossuth irányadása*. Budapest, 2002, Heti Válasz Kiadó.
- SZABAD GYÖRGY: *Kossuth politikai pályája. Ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Budapest, 1977, Helikon Kiadó.
- SZABÓ MIKLÓS: *A liberalizmus elvi kérdése I. A klasszikus liberalizmus*. In uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, 1989, Atlantisz Könyvkiadó, 47–53. (Szabó 1989a)
- SZABÓ MIKLÓS: *A liberalizmus elvi kérdése II. A modern liberalizmus*. In uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, 1989, Atlantisz Könyvkiadó, 53–63. (Szabó 1989b)
- SZABÓ MIKLÓS: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest, 2003, Új Mandátum Könyvkiadó.
- SZABÓ MIKLÓS: *Középosztály és újkonzervativizmus. Harc a politikai katolicizmus jobbszárnya és a polgári radikálisok között*. In uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, 1989, Atlantisz Könyvkiadó, 177–190. (Szabó 1989c)
- SZABÓ MIKLÓS: *Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában*. In Hanák Péter (főszerk.) – Mucsi Ferenc (szerk.): *Magyarország története 1890–1918*. 7/2. köt. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó, 873–1003.
- SZABÓ MIKLÓS: *Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában*. In uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, 1989, Atlantisz Könyvkiadó, 109–176. (Szabó 1989d)
- SZENDREI LÁSZLÓ: *A liberalizmus és a konzervativizmus vonzáskörében. Valóság*, 2000. 5. sz. 80–89.
- SZENDREI LÁSZLÓ: *Asbóth János Magyar conservatív politica c. munkájának kialakulási közege és sajtóviszhangja*. In Velkey Ferenc (szerk.): *Történeti Tanulmányok 13. köt.* Debrecen, 2005, Debreceni Egyetemi Kiadó, 97–119.
- SZENDREI LÁSZLÓ: *Asbóth János Magyar politikában megjelent, kötetben kiadatlan politikai publicisztikája*. In Könyv és Könyvtár XXVIII. 2006, 199–251.
- TAKÁTS JÓZSEF: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007, Osiris Kiadó.
- TŐKÉCZKI LÁSZLÓ: *Liberális konzervativizmus Magyarországon (1867–1938)*. In uő: *Történelem, eszmék, politika*. Budapest, 1999, Kairosz Kiadó, 87–97.
- TŐKÉCZKI LÁSZLÓ: *Vázsonyi Vilmos eszmei-politikai arca*. Budapest, 2005, XX. Század Intézet.
- VARGA LAJOS: *Az MSZDP és a polgári pártok politikai együttműködésének történetéhez. A szociáldemokraták és Károlyi Mihály (1910–1917 őszéig)*. *Múltunk*, 2001. 4. sz. 107–158.
- VARGA LAJOS: *Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon 1916–1918*. Budapest, 2004, Politikatörténeti Intézet.
- VARGA LAJOS (szerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Budapest, 1999, Napvilág Kiadó.
- VASAS GÉZA: *Egy politikai irányzat formaváltozásai. Asbóth János konzervativizmusa. Kommentár*, 2006. 1. sz. 93–101.
- Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai*. 1–2. köt. Budapest, 1927.
- VELIKY JÁNOS: *A hazai progresszió útja a polgári demokratikus forradalomhoz. Alföld*, 1978. 10. sz. 55–59.
- VELIKY JÁNOS: *Liberális közvélemény-értelmezések Magyarországon a 19. században*. In G. Németh Béla (szerk.): *Forradalom után – Kiegyezés előtt. A magyar polgárság az abszolútizmus korában*. Budapest, 1985, Akadémiai Kiadó, 313–335.
- VELIKY JÁNOS: *Reformkor – a változások kora. Magyar Tudomány*, 2008. 10. sz. 1238–1255.

